

УДК 811.111'255.4(045)

ВІДТВОРЕННЯ МАРКЕРІВ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ В ОПИСАХ МЕБЛІВ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКИХ РОМАНІВ XIX СТОЛІТТЯ)

Попович Ю. О.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто проблему відтворення маркерів соціального статусу літературних персонажів в описах меблювання їхніх осель. Дослідження виконано в межах антропоцентричного підходу на матеріалі українських перекладів англійських романів XIX століття. Окреслено труднощі передачі особливостей предметів інтер'єру та проаналізовано основні тактики, до яких вдаються перекладачі для їх подолання.

Ключові слова: художній переклад, антропоцентричний підхід, маркери соціального статусу, англійські художні твори.

Popovych Yu. O. Rendering of social status markers in the description of furniture (case study of Ukrainian translations of the XIX century English fiction). World globalization and integration processes have given rise to new research in intercultural communication, particularly in the fields of applied linguistics and translation. Social status is a category inherent in any social human being. Therefore, understanding social status with its characteristics and functions in society, language and discourse in the context of cross-culturalism is crucial to further studies of how it is conveyed in translation.

The article is aimed at highlighting the translation tactics in reproducing social status markers in the descriptions of furniture in Ukrainian translations of the XIX century English fiction within the anthropocentric approach of the cognitive-discursive paradigm of linguistics. It employs a complex approach to exploring the ways of reproducing social status markers in the translation of fiction. The present study defines social status as a complex sociolinguistic and interdisciplinary notion which indicates the legal position or rank of a person or group in a social system. It has clear-cut distinguishing features and is expressed through speech, lifestyle and non-verbal communication of literary characters. Markers of social status are defined as the means to indicate the social status of a person, either real or fictional. These markers are varied in form and nature and grouped according to the forms of their expression in characters' speech, their lifestyles and non-verbal communication.

The ways of indicating status in the descriptions of furniture are compared in the source and target languages, and the challenges of rendering status markers are outlined. The translation tactics used in the Ukrainian translations under consideration are analyzed from the viewpoint of formal and dynamic equivalence, with the widest-used ones defined by their percentage ratio.

Key words: English fiction, interdisciplinary, social status, social status markers, sociolect, translation tactics, translation of fiction.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що адекватний переклад художніх творів вимагає аналізу понять, які належать кільком гуманітарним наукам і становлять єдину науку про людину. Одним із таких понять є соціальний статус людини. Перед перекладачем постають проблеми, пов'язані з розпізнанням у художньому тексті маркерів соціального статусу літературного персонажа – соціально-маркованих одиниць мовлення, які реалізують статусні характеристики й статусні відносини персонажів у тексті, та оптимальним відтворенням їх у перекладі без втрати їхньої художньої забарвленості та зі збереженням функцій, які вони виконують в оригіналі художнього твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прояв соціального статусу у стилі життя людини в різних етнічних середовищах досліджували Т. А. ван Дейк [1], В. Карасик [2], С. Лабов [7], М. Argyle [6], у ракурсі перекладознавства – І. Ковальська [3], Т. Некряч і Ю. Чала [4], О. Швейцер [5] та ін.

Питання соціального статусу, яке належить до компетенції соціології та соціолінгвістики, порушують і в багатьох інших дотичних дисциплінах, серед усього й у перекладознавстві. Антропоцентрич-

ний підхід у когнітивно-комунікативній парадигмі лінгвістики вважають оптимальним підходом до вивчення соціального статусу в перекладі, оскільки як переклад художнього дискурсу, так і соціальний статус людини пов'язані з дослідженням специфіки комунікативної поведінки в різних соціальних сферах, що на сьогодні є одним із домінуючих напрямів досліджень у багатьох гуманітарних науках. Цей підхід дає змогу досягнути досі не вивчені аспекти художнього перекладу.

Соціальний статус постає у статті передусім як соціолінгвістичне і водночас як комплексне між-дисциплінарне поняття, що означає правове положення особи або соціальної групи в соціальній системі, яке характеризується певними визначальними ознаками й виражається у її мовленнєвій поведінці, стилі життя й контактах [2, 15; 8, 22].

Формулювання мети і завдань статті. Дослідження має на меті виявити і окреслити найуживаніші тактики відтворення в перекладі маркерів соціального статусу в описах осель персонажів. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: розглянути явище і поняття соціального статусу людини, сфери та способи його індикації в ракурсі перекладу; порівняти способи маркування

соціального статусу персонажа в оригіналах і перекладах художніх творів; окреслити перекладацькі труднощі відтворення маркерів соціального статусу в британських художніх творах XIX ст. і проаналізувати тактику цього відтворення з позицій адекватності та еквівалентності перекладу, визначити серед них найуживаніші тактики перекладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Статусна індикація стилю життя англійських аристократів XIX ст. поширюється фактично на всі предмети, що їх оточують, а також явища, стосунки, способи поведінки, оцінки тощо. Тому задля їх еквівалентного відтворення сучасний перекладач художньої літератури має тлумачити ці предмети і явища, балансувати між усвідомленням авторського задуму, знанням його неповторного стилю, глибинним розумінням культури та епохи першотвору і перекладу, який він здійснює, а також повинен вміти передбачити можливу реакцію цільового читача перекладеного твору.

Соціальний статус виявляється в стилі життя персонажів, який охоплює рід занять і матеріальні блага, доступні тим чи іншим верствам населення. Описи інтер'єру, а особливо меблів, дають доволі точне уявлення про соціальний статус особи. Тому на відображення особливостей предметів інтер'єру осель персонажів впливає як соціокультурне тло, так і соціально-статусний підтекст таких описів.

Відтворення маркерів соціального статусу в описах меблів вимагає передусім знання й розуміння стилів опорядження інтер'єрів. У творах XIX ст. переважають описи житла заможних людей. На достаток і статус власника будинку вказувало саме оформлення інтер'єру його будинку. Оселі вищого суспільства умебльовані в таких стилях та їх елементах, як готика, ренесанс, класицизм, бароко, рококо, вікторіанський стиль, ампір та бідермейер.

Ампір – урочисто-парадний стиль. Інтер'єр, виконаний у цьому стилі, характеризується класичними формами і розкішним оформленням. Бідермейер – стриманий і досить спокійний стиль, який прийшов на зміну величому і водночас холодному ампіру, запозичивши у попередника лаконізм і принципи побудови. Меблі в цьому стилі добротні й зручні, ніжки столів, спинки крісел, стільців та диванів плавно вигнуті, оббивки й фіранки яскраві з квітковим малюнком [15].

Поширеним був також Адамів стиль, започаткований шотландським архітектором Робертом Адамом, – легка й невимушена версія раннього класицизму з акцентом на витонченому дизайні інтер'єрів з елементами неоготики [15].

У дизайні англійської оселі відбилосся те, що люди в ті часи починали активно подорожувати, тому в оформленні приміщень особливо поширеною стала еkleктика: поєднання таких стилів, як готика, східна екзотика, класицизм і рококо.

Дорогі, вишукані меблі різноманітного стилю й дизайну, виготовлені із коштовних матеріалів, вказують на високий статус власника. У п'єсі Б. Шоу «Пігмаліон» стільці й диван у вітальні місис Гігінс статусно-марковані:

There is a Chippendale chair further back in the room between her and the window nearest her side.

At the other side of the room, further forward, is an Elizabethan chair roughly carved in the taste of Inigo Jones. The corner between the fireplace and the window is occupied by a divan cushioned in Morris chintz (9). Трохи далі, між нею і найближчим до неї вікном, стоїть чіппендейлівське крісло. Біля іншої стіни, майже навпроти дверей, видно елізаветинське крісло, грубо різьблене, в дусі Ініго Джонса. Куток між каміном і вікном зайнятий диванчиком із подушками, обтягненими Моррісовим ситцем (5, пер. О. Мокровольського). Трохи далі, між нею і найближчим до неї вікном, стоїть чіппендейлівське крісло. Біля іншої стіни, майже навпроти дверей, видно елізаветинське крісло, грубо різьблене, в дусі Ініго Джонса. За письмовим столиком, ближче до крайнього вікна, стоїть чіппендейлівський стілець. З протилежного боку кімнати, поодаль від вікна, – елізаветинське крісло з грубим різьбленням у манері Ініго Джонса. У кутку між каміном та вікном – диванчик, обтягнутий морісівським ситцем (6, пер. М. Павлова).

Назви меблів, виготовлених у певному стилі, – поняття, які потребують роз'яснення, адже вони навряд чи знайомі пересічному читачеві. На відміну від О. Мокровольського М. Павлов подає важливу історико-культурну інформацію у виносках: *Chippendale chair* – крісло чи стілець у стилі «чіппендейл» [14] – у поясненні М.Павлова «назва походить від імені англійського художника, скульптора, майстра меблевої справи Томаса Чіппендейла (1718–1779)». Отже, варіанти *чіппендейлівське крісло* або *чіппендейлівський стілець* обидва адекватно відтворюють значення словосполучення, якщо пояснення дається у виносках, однак ця інформація не достатня для розуміння статусного маркування цього предмета. Те саме стосується й *Elizabethan chair* – це крісло або стілець, вирізьблений із дуба або горіха у готичному ренесансному стилі, який був започаткований за часів правління Єлизавети I Тюдор (інша назва стилю – тюдорівський) і вкоренився у вжитку заможних аристократичних родин Європи [15]. Ці факти вказують на високий статус власників такого крісла, але ці алюзивні асоціації втрачені в обох перекладах (пояснення у виносках М. Павлова лише розкриває значення імені художника: «Ініго Джонс (1573–1652) – англійський архітектор і декоратор, прихильник елізаветинського стилю»). В цілому пояснення М. Павлова удокладнюють загальні історичні відомості, проте, на жаль, не дають розуміння про стиль, у якому виконано меблі. Оскільки виноска в п'єсі важлива для сценографа, коментарі можна було б зробити розлогішими – у вигляді сценічних вказівок і настанов.

Такий предмет меблів, як *divan* (a long comfortable seat with no back or arms for two or more people [13] – довге зручне сидіння без спинки або без поручнів) має такі словникові відповідники: *тахта* (широкий низький диван без спинки), *софа* (м'який широкий диван з поручнями і низькою спинкою), *отоманка* (широкий м'який диван з подушками замість спинки і з валиками на краях) [10], а обрана перекладачами зменшувальна форма *диванчик* – «рід м'яких меблів для сидіння і лежання» [9, 1971, Т. 2, с. 270] – зрозу-

мілий сучасникам гіперонім, проте занадто узагальнювальний і викликає широкий спектр асоціацій. О. Мокровольський точніше передає образ, відтворюючи означення *cushioned* (обкладений подушками [14]), тоді як М. Павлов вилучає вказівку на наявність подушок, а з нею і натяк на певне сиба-ритство місця Гігінс.

Morris chintz – (*chintz* [uncountable] – smooth cotton cloth that is printed with a flowery pattern and is used for making curtains, furniture covers, wallpaper, etc [11]; меблевий ситець [10] – бавовняна тканина з вибивним квітковим візерунком для виготовлення гардин, меблевої оббивки, шпалер і т. ін.) – назва тканини та візерунку, що походить від імені Вільяма Моріса (Вільям Моріс (1834–1896) – англійський архітектор, художник, декоратор, дизайнер меблів та інтер'єрів, відомий також як поет і романіст (6, пер. М. Павлова). Покликання на В. Моріса у виносках М. Павлова роз'яснює алюзію, але не дає уявлення ані про вигляд, ані про високу вартість цієї дизайнерської тканини. Варіант перекладу *Моррісовий ситець* О. Мокровольського не коректний, бо справляє враження, що ситець був власністю якогось *Морріса*; натомість версія М. Павлова *морісівський ситець* викликає потрібні асоціації. Отже, за відсутності більш детальних пояснень у виносках статусні характеристики згаданих предметів інтер'єру нівелюються.

Поряд із коштовним фешенебельним морісівським меблевим ситцем маркер високого соціального статусу – розкішна *парча* (*brocade*). Саме ці матеріали визначають вишуканість інтер'єру вітальні місця Гігінс:

In the middle of the room there is a big ottoman; and this, with the carpet, the Morris wall-papers, and the Morris chintz window curtains and brocade covers of the ottoman and its cushions, supply all the ornament, and are much too handsome to be hidden by odds and ends of useless things (9). *Посеред кімнати – велика отоманка, і ця турецька тахта, разом із килимом, Моррісовими шпалерами, та Моррісовими ж ситцевими гардинами, та парчевими покривалами на отоманці і її подушках, – ото і вся обстановка, яка сама собою надто гарна, й ту красу тільки скрадав би всякий непотрібний дріб'язок* (5, пер. О. Мокровольського). *Посеред кімнати – велика канана. Подушки й парчеве укривало на канані, морісівські шпалери й морісівські набивні гардини на вікнах – ось і всі оздоби вітальні, але вони дібрані з таким смаком, що гріх було б захарастити їх непотребом* (6, пер. М. Павлова).

Такий різновид диванів, як *ottoman* – майже незамінний предмет інтер'єру оселі цієї епохи. О. Мокровольський еквівалентно відтворює слово *ottoman* (an upholstered sofa or divan without arms or a back [12]) похідним відповідником *отоманка*, що означає «широкий м'який диван з подушками замість спинки і з валиками на краях» [9, 1974, Т. 5, с. 807], або *тахта* – «широкий низький диван без спинки» [9, 1979, Т. 10, с. 44]. Додавання до слова *тахта* означення *турецька* вказує на походження цього предмета меблів і тут скоріше зайве. У М. Павлова це слово передане синонімом слова *диван* – гіперо-

німом *канана*, яке не обов'язково викликає в уяві відповідний зоровий образ. Слід також пам'ятати, що в деяких випадках словом *ottoman* називають не тахту, а низький м'який стільчик без спинки для сидіння чи для ніг, тобто *пуф* (an upholstered low seat or cushioned footstool [11]).

Інший різновид меблів для сидіння, поширений в еkleктичному інтер'єрі XIX ст., – екзотичний:

From the corner of the divan of Persian saddle-bags on which he was lying, smoking, as was his custom, innumerable cigarettes, Lord Henry Wotton could just catch the gleam of the honey-sweet and honey-coloured blossoms of a laburnum (10). *З перського дивана, де лежав лорд Генрі Воттон, курячи своїм звичаєм одну по одній незліченні цигарки, можна було побачити лише блиск золотаво-ніжного, як мед, цвіту верболозу* (3, пер. Р. Доценко).

Як вже зазначалося вище, *divan* – це *тахта* або довга *отоманка*, а отже, слово *диван* у перекладі Р. Доценка, незважаючи на означення *перський*, яке зводить семантику й передає екзотичність предмета, занадто загальне, щоб викликати в уяві потрібний образ. Водночас (через вилучення) значення поняття *Persian saddle-bags* не розкрито: це коштовна міцна килимова тканина в традиційному перському стилі, назва якої походить від матеріалу, що використовували для виготовлення сидільних сумок і покриття для сидел [11], і, таким чином, статусне маркування у перекладі цього поняття не збережене.

Масивні ліжка з колонами й завісами поширені в інтер'єрах спальні вищого класу XIX ст.:

A bed supported on massive pillars of mahogany, hung with curtains of deep red damask, stood out like a tabernacle in the centre (7). *Посередині, наче церковна рака, стояло ліжко з масивними стовпчиками з червоного дерева, завішене пурпуровою заслоною* (1, пер. П. Соколовського). *Посередині стояло величезне ліжко червоного дерева з масивними колонами і червленими заслонами* (2, пер. У. Григораш).

Ліжко з масивними колонами з червоного дерева постає в уяві читача так, як задумано автором, зі збереженням статусного маркування. Тканина, з якої виготовлені заслони на ліжку, – *damask* (a thick heavy cloth with a pattern woven into it, used for making things such as curtains and covers for furniture [13] – товста важка тканина з тканим малюнком для виготовлення гардин і покривал для меблів) у перекладі може відтворюватись кількома способами [14]: *жакард* – дорога важка тканина gobеленного типу з рельєфним малюнком [15]; *дамаст* – важка шовкова тканина з блискучим рельєфом на матовому фоні [15] або *штоф* – «цупка, важка шовкова або шерстяна тканина, перев. з великим тканим візерунком, яку використовують для оббивання меблів, з декоративною метою і т. ін.» [9, 1980, Т. 11, с. 543]. В обох перекладах ця статусно-маркована назва тканини вилучена без заміни, хоча вказівка на високий статус компенсується як у загальному описі ліжка, так і в кольорі тканини: *deep red* – бордовий, темно-червоний [14] у П. Соколовського передано статусно-маркованим *пурпуровий* (пофарбований пурпуром, темно-червоний або яскраво-червоний з фіолетовим

відтінком [9, 1977, Т. 8, с. 391]). Дібране У. Григораш слово *червлений* (поет. темно-червоний [9, 1980, Т. 11, с. 296]) також підходить для стилізації.

У. Григораш вилучає не менш важливе статусно-марковане порівняння ліжка із релігійною святинєю: *the Tabernacle* – the small tent in which the ancient Jews kept their most holy objects [11]; *скинія* – переносний храм, який був у давніх євреїв до побудови храму в Єрусалимі [9, 1977, Т. 8, с. 391]. П. Соколовський відображає це порівняння за допомогою застарілого українського поняття *церковна рака* – велика кам'яна гробниця для зберігання останків тих, кого християнська церква визнавала святими [9, 1977, Т. 8, с. 444]. У такому перекладі точно передано атмосферу приміщення, яка викликала в маленькій Джейн Ейр містичний жах у червоній кімнаті померлого дядька.

Поширеними у вжитку в ті часи були столики на високих ніжках у стилі «буль»:

On my right hand and on my left, as I stood inside the door, were chiffoniers and little stands in buhl and marquetterie (8). *По праву й ліву руч від мене стояли шифоньєри й невеликі столики – буль, маркетрі* (4, пер. О. Мокровольського).

В українській мові *шифоньєр* – це шафа для одягу, а в англійській – предмет меблів, подібний до невеликого комода чи серванта з передніми дверцятами, у якому можна зберігати всілякі дрібнички [15]. Це слово можна було б передати за допомогою українських *шифоньєрка* (невелика шафа для зберігання білизни, предметів туалету, книг і т. ін. [9, 1977, Т. 8, с. 444]), *сервант* або *комод*.

Little stand – це невеликий столик-підставка, отже, *невеликий столик* правильно передає образ. Стиль столика визначав його цінність. Особливо цінувалася така обробка дерева, як *marquetterie* – інкрустація по дереву, *маркетрі*, тобто мозаїчні зображення або орнаменти, виконані наклеюванням на яку-небудь основу тонких фігурних пластинок з різних за кольором і структурою порід дерева, іноді з додаванням пластинок зі слонової кістки й перламутру [15]. *Буль* – це різновид інкрустації у стилі Андре-Шарля Буля (фр. André – Charles Boulle,

1642–1732) – французького видатного майстра-мебляра, у якій Буль поєднував різні сорти дерева, серед іншого й екзотичні індійські й південноамериканські породи, панцир черепахи, слонову кістку, перламутр, латунь, срібло, бронзу й інші матеріали [15]. Уся ця інформація й статусний підтекст втрачаються для читача, не обізнаного у дизайні, тому її корисно було б подавати у виносках.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, деякі назви меблів статусно марковані, інші марковані ситуативно різноманітними означеннями й додатками. У їх відтворенні переважає тактика *буквального перекладу*. Алюзивні назви, які вказують на дизайн, стиль і статус, потребують більш детальних пояснень у виносках, за відсутності яких статусні характеристики предметів інтер'єру нівелюються. Головні труднощі у відтворенні маркерів соціального статусу персонажа в описах меблів виникають через перекладацьку асиметрію на рівні слова та фрази, через яку втрачаються певні важливі конотативні значення предметів меблів, що вказують на статус. Маркери соціального статусу на позначення меблів відтворюються переважно за допомогою тактик *буквального перекладу* (34%), *конкретизації* (9%), *узагальнення* (10%) і *додавання* (13%). Рідше вживаються *вилучення* (8%), *компенсація* (5%), *описовий переклад* (4%), *диференціація значень* (2%) та ін. Вилучення може призводити до зміщення статусних акцентів, а неточне відтворення значень – до нівелювання статусних характеристик на рівні фрази чи речення, що в цілому не впливає на адекватне сприйняття статусу персонажа завдяки контекстуальним компенсаціям. В цілому такі тактики забезпечують адекватну передачу статусу персонажа.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в застосуванні методики аналізу та виявлених тактик відтворення маркерів соціального статусу в дослідженнях на матеріалі художньої літератури інших історичних епох і культур. Плідним може виявитися розгляд маркерів соціального статусу персонажів у діахронії для з'ясування різних підходів до вибору тактик їх перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дейк Т. А. ван. Расизм и язык / Т. А. ван. Дейк : [пер. с англ. яз.]. – М. : ИНИОН АН СССР, 1989. – 76 с.
2. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
3. Ковальська І. В. Колористика як перекладознавча проблема (на матеріалі українських і англомовних художніх текстів) : дис. ... канд. філол. наук / І. В. Ковальська. – К., 2001. – 102 с.
4. Некряч Т. С. Вікторіанська доба в українському художньому перекладі : [монографія] / Т. С. Некряч, Ю. П. Чала. – К. : Кондор-Видавництво, 2013. – 194 с.
5. Швейцер А. Д. Теория перевода : статус, проблемы, аспекты / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1988. – 215 с.
6. Argyle M. The Communication of Inferior and Superior Attitudes by Verbal and Nonverbal Signals / Michael Argyle, Veronica Softer, Hilary Nicholson, Marylin Williams, Philip Burgess // *The Psychosociology of Language*. S. Moscovici (Ed.). – Chicago : Markham, 1972. – P. 54–65.
7. Labov W. The Study of Language in Its Social Context / William Labov // *Advances in the Sociology of Language*. J. A. Fishman (Ed.). – The Hague : Mouton, 1976. – Vol. 1. – P. 92–151.
8. Weber M. "Class, Status, Party" / Max Weber. *Essays in Sociology*, H. H. Girth and C. Wright Mills (eds.). – New York : Oxford University, 1946. – P. 180–195.

ДОВІДКОВІ ДЖЕРЕЛА

9. Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/> – Назва з екрану.

10. Abbyu Lingvo : Англо-український словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lingvo.ua/uk/Translate/en-uk/>.
11. Collins English Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.collinsdictionary.com/spellcheck/english/>.
12. Farlex Dictionary of Idioms [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://idioms.thefreedictionary.com/>.
13. McMillan English Dictionary and Thesaurus [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/>.
14. Multi-Translation Online Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.MT.ru/>.
15. Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Main_Page.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Бронте Ш. Джен Ейр : [роман] / Шарлотта Бронте ; перекл. з англ. Петра Соколовського. – К. : Дніпро, 1987. – 459 с.
2. Бронте Ш. Джейн Ейр : [роман] / Шарлотта Бронте ; перекл. з англ. Уляни Григоращ. – К. : КМ Publishing, 2009. – 528 с.
3. Вайлд О. Портрет Доріана Грея : [роман] ; [Електронний ресурс] / Оскар Вайлд ; перекл. з англ. Ростислава Доценко. – Харків : Фоліо, 2015. – 398 с. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printthebookzl.php?id=417&bookid=1&sort=0>.
4. Коллінз В. Твори в двох томах : Жінка в білому : [роман] ; [Електронний ресурс] / Вілкі Коллінз ; перекл. з англ. О. М. Мокровольського ; передм. І. Києнко. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1. – 586 с. – Режим доступу : <http://www.e-reading.club/book.php?book=1002535>.
5. Шоу Б. Пігмаліон [Електронний ресурс] / Бернард Шоу ; перекл. з англ. О. Мокровольського // Тема. Громадсько-методичний журнал. – К. : Київський громадський освітньо-видавничий центр «Полікультурний світ», 1999. – № 4. – С. 2–79. – Режим доступу : http://www.ae-lib.org.ua/texts/shaw__pygmalion__ua.htm
6. Шоу Б. Пігмаліон [Електронний ресурс] / Бернард Шоу ; перекл. з англ. М. Павлова. – Режим доступу : <http://www.litmir.co/br/?b=197669>.
7. Bronte Charlotte. Jane Eyre [Electronic resource] / Charlotte Bronte. – London : Wordsworth Editions, 1999. – 409 p. – Access mode : <http://www.bronte.netfury.co.uk/jane-eyre/>.
8. Collins Wilkie. The Woman in White [Electronic resource] / Wilkie Collins // Edited with an Introduction by John Sutherland. – Oxford, New York. : Oxford University Press, 1996. – 702 p. – Access mode : <http://www.readbookonline.net/title/35321/>.
9. Shaw B. Pygmalion [Electronic resource] / Bernard Shaw. – М. : Higher school publishing house, 1972. – 139 p. – Access mode : <http://www.gutenberg.org/files/3825/3825-h/3825-h.htm>.
10. Wilde O. The Picture of Dorian Gray [Electronic resource] / Oscar Wilde. – Access mode : <http://www.literaturepage.com/read/doriangray.html>.